

Ват – Кръстанов, Тр. Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос Хв.в папалимпсестен кодекс Vat Cr 2502 / Т. Кръстанов, А.-М. Тотоманова, И. Добрев. – София : СИ-БАЛ, 1996. – 216 с.

Изб 1076 – Изборник 1076 г. (РНБ, Эрм. 20), 277 л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.manuscripts.ru/mns/main?p_text=44358474.

Остр – Остромирово евангелие 1056–1057 г. Иждивением Потомственного Почетного Гражданина Ильи Кирилловича Савинкова. – 2-е (фототип.) изд. – СПб. : Фото-Литография А.Ф. Маркова, Невский просп., № 34, 1889. – 294 с.

Син евх – Nachtigal R. Euchologium sinaiticum. Fotografski posnetek; II. Tekst s komentarjem. – Ljubljana, 1941 – 1942. – 296 s.

Супр – Супрасльская рукопись / трудъ Сергѣя Северьянова // Памятники старославянскаго языка. – Т. II. Вып. 1. – СПб. : Тип. Императ. акад. наук, 1904. – 570 с. Evangeliař assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II. Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čterní / vydal J. Kurz. – Praha : Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1955. – 322 s.

Abstract. The notions of good and evil were widely and variously reflected in the super-dialectal variant of the language of the Medieval Slavs. The Christian faith made some adjustments to the linguistic picture of the world of the Slavs. This fact is proved by numerous set units which verbalize concepts “ДОБРО” and “ЗЪЛО” and are used in the Old Church Slavonic texts.

Keywords: Diad “Good” – “Evil”, common literary language of the medieval Slavs, set unit, Christian values.

УДК 81'42:392.3:398.91(=161.2)

О. В. Яковлева

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ РОДИННИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

Анотація. Об'єктом уваги даної розвідки були стосунки між членами української сім'ї, які склалися тисячоліттями і які збережені в текстах фразем. В рамках сім'ї описуються взвезомозв'язки між чоловіком і його дружиною, ставлення батьків до дітей, зокрема до сина та дочки; схарактеризовані стосунки з некровними родичами, які стають членами сім'ї після одруження дітей. Подаються оцінні характеристики різних членів родини.

Ключові слова: сім'я, родина, чоловік, жінка, син, дочка, невістка, свекруха, теща, зять.

Поняття «родина», «сім'я» для українців, як і для інших народів, є надзвичайно важливими і цінними. До того ж, ці поняття є дуже давніми. В. Таранець, відомий український лінгвіст, посилаючись на інших науковців, писав: «Основною ланкою, що пов'язувала сім'ю стародавньої людини в одну сукупність, була спорідненість усіх, хто проживав у цій сім'ї. Тобто, всі члени сім'ї належали до одного роду» [1, с. 97]. Родину утворювали кілька сімей, і це вже в історії людства називали *общиною*. Останні об'єднувалися у племена. Археологічні та етнографічні дані свідчать, що всі вищеназвані суспільні угруповання проживали на території України в післяльодовиковий період. Відомо, що «сім'я – община – плем'я» були характерними для індоєвропейців у давнину та у період після розпаду мови-основи [там само, с. 98]. Етимологічні розвідки В. Таранця дозволили автору припустити, «що іє. *dom*- мало значення “сім'я”, в якій основну функцію виконувала жінка. Більше того, розвиток слова зі значенням “мати” передбачається у напрямку: іє. *doma-ter* “одна в сім'ї, старша в сім'ї” – *matar* “мати”» [1, с. 100].

Основою сім'ї є союз чоловіка та жінки. Лінгвістичні дані показують, що в протиставленні цих понять назва *жінка* була первинною як більш значуща для того часу людина в родовому колективі [1, с. 127].

Форму сімейного побуту український народ переніс із землі на небо так само, «як і всі народи з давніх давен в свої міфології перенесли поперед усього землю на небо»

[2, с. 6–7]. Про небесну сім'ю згадується в українських колядках: *батько – то ясний місяць, мати – ясне сонце, сестра – ясна зоря...* [там само, с. 13]. Про це ж писав і М. Костомаров: «Сонце, місяць, зірки і всі небесні явища зображувалися уособленими. Місяць – чоловік зірки, його супутниці...» [3, с. 74].

Науковці вважають, що Перун як бог неба і блискавок мав товаришку, – і це була Перперуна – Додоля, образ вторинний щодо Перуна [4, с. 99–101].

У слов'ян, зокрема в білоруських весільних піснях, є сюжет, де сонце і місяць утворюють сімейну пару [5, с. 70]. Українські обрядові пісні так само свідчать про те, що «Сонце і Місяць є споконвічними символами чоловічого і жіночого начала» [6, с. 184].

При творенні Всесвіту брали участь стихії вогню та води, що так само символізували дихотомію чоловічого та жіночого. Вогонь – це символ активного чоловічого начала, вода – дітородного жіночого. Саме тому й досі в обрядах і ритуалах, – перш за все мається на увазі купальська обрядовість, – чоловіки та парубки розміщуються біля вогнища, жінки та дівчата – ближче до води [5, с. 90].

Отже, різні міфології світу донесли до наших часів інформацію про поєднання чоловічого та жіночого, що лежить в основі Всесвіту за аналогією людської сім'ї. Фразеологічні одиниці та паремії як найдорожчий скарб вікової народної мудрості у мовних проявах закріпили не тільки важливість родини в житті кожної людини, а й віддзеркалили значущість різних її членів, стосунки та характеристики тих, кого об'єднує кровна спорідненість; і майже кожна фраза дає оцінку членам родини.

Білоруська мовознавиця О. Ничипорчик дослідила ціннісні орієнтації, які репрезентують російські, білоруські, італійські та німецькі паремії. До складу домінуючих ціннісних концептів авторка віднесла і сім'ю як одну з найважливіших соціальних цінностей у людському житті [7, с. 190]. Ця ж науковиця зауважила, що лексема *сім'я* як найменування концепту в пареміях усіх чотирьох мов вживається епізодично. Саме тому вона досліджувала терміни, що утворюють концептуальну парадигму поняття *сім'я*, зокрема: *дружина, діти, син, дочка* [там само]. Результати зробленого О. Ничипорчик аналізу довели, що *сім'я* – значущий ціннісний феномен для різних народів, що й віддзеркалено в паремійних одиницях досліджуваних мов. Однак паремії в білоруській мові свідчать про те, що цей народ у більшій мірі зорієнтований на цінність сім'ї, ніж продуценти російських, італійських і німецьких паремій [7, с. 197–198].

Сім'я та родина – найважливіша цінність і для українців: Дерево тримається корінням, а людина сім'єю. До свого роду – хоч через воду [8, с. 35]. *Без сім'ї і без роду – хоч з моста та в воду* [9, с. 109]. *Дружня сім'я – то велике щастя: Сімейний горщик завжди кипить. Сім'єю й горох молотять. Хоч нема, що їсти, аби було з ким сісти. Хоч ох, та вдох. Що є – разом, чого немає – навпіл* [8, с. 42, 44, 45]. Але в житті буває й по-іншому: *Рід великий, а пообідати ніде. Рідня до півдня, а як сонце зайде – і сам чорт не найде. Як до такого роду, то краще з моста у воду* [8, с. 41, 46].

Поєднання чоловіка та жінки для створення сім'ї – величне і прекрасне: *Найкраща спілка – чоловік і жінка* [9, с. 94]; *Чоловік із жінкою – що борошно з водою* [8, с. 45].

Народна мудрість порівнює атмосферу в сім'ї з природними явищами: *В подружжі, як на дворі: буде сонце, будуть і хмари* [9, с. 94]. Корисною є й інформація про необхідність схожості характерів, приблизно однакового віці тих, хто збирається під вінець. Часто це робиться в алегоричній формі: *Не буде спілки у верблюда й білки. Де муж старий, а жінка молода – там рідко згода. Гроші, молода жінка і бістрі коні – то смерть. З старим жити – вовком вити* [9, с. 94, 95].

Рівноправність чоловіка і жінки в прадавній сім'ї закріплена в міфології, зокрема в ототожненні Сонця і Місяця, що виступають «як «очі» одного ества» [10, с. 144]. З часом встановилась ієрархія між цими світилами, між жінкою та чоловіком, що було зумовлено розвитком свідомості та зміною матриархату патріархатом [6, с. 184]. Відгомін тих далеких часів, коли чоловік і жінка були рівними в сім'ї, зафіксували поодинокі

фраземи: *Без жінки так, як без ума. Без чоловіка – то так, як без голови. Добра жінка чоловікові ліпша від рідного батька. Добрий чоловік жінці ліпший від рідної матері. Добра жінка – то камінна стіна. Добрий чоловік надійніший кам'яного мосту. Чоловік і жона – одна сатана. Три друга: батько, мати та вірна жінка* [9, с. 95, 97, 98–99]; *Нема кращого друга, як вірна супруга. Чоловік і жінка – одне болото* [8, с. 40, 44].

Серед проаналізованих українських прислів'їв та приказок про сім'ю і родину, фразем про батька й тата вдвічі менше, ніж про жінку та дружину, що свідчить про споконвічне шанування її як продовжувачки роду та про феміноцентризм української сім'ї: *Аби дружинка, буде й дитинка. Була б жінка, а діти будуть. Добра жінка мужа на ноги поставить, а зла і з ніг звалить. Жінка доти люба, доки не візьме за чуба. Жінка чоловікові подруга, а не прислуга. В хаті жінка три кути держить, муж – четвертий. Дім держиться не на землі, а на жінці. Ми керуємо світом, а жінки керують нами. Світом рядять золото й жінки* [9, с. 94–98].

Народна мораль засуджує у жінок злість, сварливість, балакучість, марнотратство і навіть гарну зовнішність: *Від вогню, води і злої жони – божже борони. Дим, дощ, мороз і сварлива жона – то найбільше нещастя. Жінка би не жила, якби не висварилася. Жіночий язик – це її меч, який ніколи не ржавіє. Жіноча сила в язичі. Жінці іще мовчанка ніколи не пошкодила. Не так чоловік рознесе мішком, як жінка горшком. Біда, в кого жінка бліда, а в кого як калина, то й йому лиха година. Гарна жінка і великі гроші – то нагла смерть* [9, с. 95, 97, 99].

У фольклорних текстах, зокрема у текстах народних пісень, часто використовується такий художній прийом, як заперечення і протиставлення, наприклад: *...Ой плине ж, плине райське деревце, райське деревце з трьома вершеньками. В однім вершеньку сив соколونько, в другім вершеньку сива кунонька, в третім вершеньку сив-ластів'ята. Ой не є ж то сив соколонько, але є ж то господаренько. Ой не є ж то сива кунонька, але є ж то ба й газдинонька. Ой не є ж то сив-ластів'ята, але є ж то, є – їх дитята* [11, с. 5]. Аналогічний прийом зустрічаємо й у текстах паремій: *З доброю жінкою поздоровієш і збагатієш, а з лихою згорбатієш. Добра жінка мужа на ноги поставить, а зла і з ніг звалить. Добра жінка – то весілля, а зла – то погане зілля. Пий пиво, але не лий, люби жінку, та не бий* [9, с. 96, 98].

Багатівіковий маскуліноцентризм українського суспільства зафіксувала й народна мудрість: *Сім'я без батька – як хата без даху. Жінка без мужа – то дім без фундаментів. Таткова хата усім багата* [9, с. 94, 96, 101]; *Чоловік не велик, а все жінці за тишок. Чоловік, як ворона, а все жінці оборона. Красна пава пір'ям, а жінка чоловіком* [8, с. 38, 45].

У чоловіків цінується доброта, хазяйновитість, здоров'я, сила: *За хорошим чоловіком і свинка господинька* [8, с. 37]. *Під добрим кущем трава зеленіє, за хорошим чоловіком жінка молодіє. За доброго мужа жона, як ружа, а за лихого – драба, за рік, за два – баба. Нащо й гроші, коли чоловік хороший. Живе за ним, як за кам'яною стіною* (пор. *Добра жінка – кам'яна стінка* [8, с. 35]). *Коли ти мені муж, то будь мені дуж, а як не гриб, то не лизь у козуб* [9, с. 99–100]. Засуджуються в народі у чоловіків лінощі, пияцтво, ревності: *За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим молодіє. Коли чоловік у корчмі скаче, то дома жінка плаче. Не дай бог коня лінивого, а чоловіка ревнивого* [9, с. 99–100].

В усіх народів світу повноцінною вважалася тільки та сім'я, в якій були діти. Одружуючи сина чи дочку, батьки хвилювались, щоб «хтось із пари не виявився неплідним». Ще на заручинах молода підносила на тарілці дар молодому – гарбузове насіння та лісові горіхи як символ плідності [12, с. 12]. Навіть оздоблення хати в українців мало сприяти дітонародженню. Основним обов'язком подружжя в народі вважалось саме народження дітей. Бездітність трактувалась як нещастя, а прагнення запобігти дітонародженню – то був тяжкий гріх [там само, с.13].

Прислів'я та приказки донесли ці уявлення у мовних проявах: *Діти – найбільша радість у світі. Нема смерті без причини, нема щастя без дитини. Хата без дитини – то цвинтар. Хата з дітьми – базар, а без дітей – пуста* [9, с. 105–106]. *Сім'я без дітей, що квітка без запаху* [8, с.48].

Цікавими є етимологічні розвідки О. Трубачова стосовно походження родинних термінів, де наводиться думка про те, що індоєвропейська термінологія родинних зв'язків виникла в прадавні часи в умовах материнського роду за принципом гіноцентричності. Це означає, що більшість назв родинних зв'язків утворилася на ґрунті материнської спорідненості [13, с. 9]. Зокрема, в різних індоєвропейських мовах зафіксовано дві різні назви для сина. Прадавній термін *суль*, у першу чергу, пов'язаний зі словами «народжувати», «народжений матір'ю». В інших мовах збережена форма **rit-*, що віддзеркалює чоловіче або батьківське начало. Остання форма є пізнішою [13, с. 48–52].

Епоха патріархату затвердила батьківську родословну лінію та бажання мати сина-первістка. Відгомін тих часів подекуди зберігається дотепер. Окремі збірки українських прислів'їв та приказок виділяють тематичну групу «Син», але немає групи «Дочка». Тематична група «Дитина, діти» втричі більша за групу «Син». В останній часто протиставляються син і дочка, наприклад: *Годуй сина для себе, а дочку для людей. Сини до хати понесуть, а дочки й угли рознесуть. Син – полатайхата, а дочка обдерихата* [9, с. 104–108]. Прислів'я про сина мають в основному позитивні оцінки, на відміну від прислів'їв про дочку: *Син дивиться в хату, а дочка кричить. «Пустити, тату!»* [8, с. 42]. *Один син – не син, два сини – півсина, три сини – один син. Син мій, а розум у нього свій. З дочками таке: до десяти чешеш, до п'ятнадцяти доглядаєш, а після двадцяти дякуєш тому, хто забирає з дому. Дочка, як ластівка: пощобече, пощобече та й полетить. Дочки залишають матір без сорочки* [9, с. 107–108]. *Дочками красуються, синами в пошані живуть* [8, с. 36].

Стосовно інших родинних зв'язків, маємо таку картину: тематична група «Брат» втричі більша за групу прислів'їв про сестру, наприклад: *Брати – що коти: погризуться і помиряться. Дім брата – не своя хата. Поки брати малі, доти й рідні. Сестра з сестрою, як риба з водою* [9, с. 108].

Про свекруху, свекра та невістку прислів'їв вдвічі більше, ніж про тестя, тещу та зятя. Це пояснюється тим, що традиційно в українських сім'ях молода дружина після весілля переїжджала до свого чоловіка, тобто в дім свекра та свекрухи, що й породжувало конфлікти і незадоволення, в першу чергу, свекрухи невісткою. Такі стосунки мають негативну оцінку: *Свекруха любить невістку, як собака діда. Свекруха – то в'їдлива муха. Свекор і свекруха – одного духа. Кум – не родина, зять – не дитина, а невістка – чужа кістка* [9, с. 110–111]. *Свекруха на печі – що собака на мотузці. Свекор – грім, а свекруха – уїдлива муха* [8, с. 42].

Негативну оцінку мають і стосунки між зятем та тещею, часто до такої оцінки додається ще й іронічний відтінок: *Нема чорта в хаті – прийми зятя* [8, с. 40]. *Так м'яко спаті, неначе теща постелила! Теща ласкава пече млинці без сала. Тещиного язика аришном не зміряєш* [8, с. 43]. *Оце роззявив двері, як теща рот* [9, с. 111].

Поодинокі прислів'я про тещу та зятя мають позитивну оцінку: *Мені батько – не рідня, мені мати не рідня, мені теща родина – мені жінку родила* [8, с. 39]. *Зять та брат – теці перші гості* [9, с. 111].

Зроблений аналіз родинних стосунків у межах української сім'ї на матеріалі прислів'їв та приказок, дозволяє зробити конкретні висновки:

- українці вважають сім'ю однією з найбільших цінностей у житті людини;
- подружнє життя буде щасливим з добрим чоловіком для жінки і з доброю дружиною для чоловіка; цінується рівноправність у стосунках;
- засуджуються у чоловіків лінощі, пияцтво, ревності; у жінок – злість, балакучість, марнотратство тощо;

- діти в сім'ї – то найбільше щастя; бездітність – горе; бажання позбавитись ненародженої дитини – тяжкий гріх;
- епоха патріархату на століття затвердила маскуліноцентризм в українському суспільстві та бажання мати сина-первістка, а ще краще, мати трьох синів;
- стосунки між свекрухою та невісткою оцінюються негативно;
- теща має більше негативних оцінок порівняно із зятем; є поодинокі приклади прислів'їв, де наявна позитивна оцінка стосунків між зятем і тещею.

Перспективними вважаємо подальші дослідження сімейних стосунків на матеріалі фольклорних текстів, зокрема українських народних казок.

Список використаних джерел

1. Таранець, В. Г. Арії. Слов'яни. Руси: походження назв України і Русь : монографія / В. Г. Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2004. – 294 с.
2. Нечуй-Левицький, І. С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ : Обереги, 2003. – 144 с.
3. Костомаров, М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – Київ : ФОРМІТАР, 2014. – 384 с.
4. Гейштор, А. Слов'янська міфологія / А. Гейштор. – Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. – 416 с.
5. Коваль, В. И. Мифологические верования восточных славян : пособие / В. И. Коваль. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. – 270 с.
6. Яковлева, О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності : монографія / О. В. Яковлева. – Одеса : «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2014. – 396 с.
7. Ничипорчик, Е. В. Отражение ценностных ориентаций в поговорках / Е. В. Ничипорчик. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2015. – 358 с.
8. Українські прислів'я та приказки. – Харків : Віват, 2017. – 256 с.
9. Прислів'я та приказки / упоряд. М. К. Дмитренко. – Київ : Ред. часопису «Народознавство», 2000. – 247 с.
10. Таранець, В. Г. Діахронія мови : збірка статей / В. Г. Таранець. – Одеса : Друкарський дім, 2008. – 236 с.
11. Небо України : поетична антологія / упоряд. та ред. В. Р. Коломієць. – Київ : Укр. письменник, 2001. – 479 с.
12. Кондратович, О. П. Народина, або Дарована Богом свіча : родильні звичаї Західного Полісся / О. П. Кондратович. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 132 с.
13. Трубачев, О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О. Н. Трубачев. – М. : КомКнига, 2009. – 242 с.

Abstract. The object of this investigation is the relationship between members of the Ukrainian family, which developed over millennia and which are preserved in the texts. The relationship between a husband and his wife in the family, the attitude of parents to children, including the son and daughter, are described; relationships with non-blood relatives who becomes family members after the marriage of children are characterized. Evaluative characteristics of different family members are given.

Keywords: family, husband, wife, son, daughter, mother-in-law, daughter-in-law, son-in-law.